

6 TYPY A FORMY DOKUMENTŮ (JEDNOLIST, KODEX; MONOGRAFIE, KONVOLUT, SVAZKOVÉ DÍLO, PŘÍDAVEK, PŘÍTIK, PŘÍVAZEK; ADMINISTRATIVNÍ TISKY, AKCIDENČNÍ TISKY, DROBNÉ TISKY, KRAMÁŘSKÉ TISKY, POVĚREČNÉ TISKY, PŘÍLEŽITOSTNÉ TISKY; BLOKOVÁ KNIHA, OBRAZOVÁ KNIHA)

Z toho, co jsme na téma „prvotisky“ a „staré tisky“ uvedli, vyplývá, že tisková produkce byla už v minulosti značně různorodá nejen z hlediska žánrů, ale také typů a forem vydání. Tiskovou produkcí zde rozumíme nejen výrobu knih, ale i jednodušších a časnějších tiskovin, které označujeme termínem **jednolist**. Technologicky rychle zvládnutelný tisk na jednom listu (a zpravidla jen po jedné straně) byl předurčen k okamžité agitaci, informaci, reklamě či k výzdobě interiéru. Ještě před tím, než se textová složka od poloviny 15. století počala reprodukovat sazbou, byl text stejně jako obraz na list otiskován z jednolité tiskové formy (desky). Proto tyto artefakty nazýváme **deskotisky**. Dle materiálu tiskové formy a způsobu opracování vznikaly ponejvíce dřevořezem (xylografie). Ze svrchní části deskovité (tabulové) formy byl ručně odebrán přebytný materiál tak, aby žádaný reliéf ilustrace či textu vystupoval zrcadlově obráceně (odtud též synonymní označení deskotisku jako tabulového či blokového tisku). Poněvadž netisknoucí části štočku byly mechanicky zcela odebrány, či alespoň sníženy, vystupující reliéf opatřený tiskovou (ve vodě rozpustnou) barvou se reprodukoval tiskem z výšky. Otisk však ještě nevznikal v knihtiskařském lisu, nýbrž tlakem a krouživým pohybem ručního hladítka. Rubová strana jednolistu tak nesla zřetelné stopy po tření a zůstávala prázdná.

Dřevořezový deskotisk znali řemeslníci v Číně na konci 6. století. V Evropě zdomácněl až během poslední třetiny 14. století jako rychlá technologie potisku látek. Nejstarší známý datovaný dřevořezový deskotisk s postavou sv. Kryštofa nese letopočet 1423 (klášter Buxheim v Německu). Znalost kovorytu a šrotového tisku je v Evropě dosvědčena zhruba polovinou 15. století (nejstarším datovaným šrotovým deskotiskem je obrázek sv. Bernarda Sienského s letopočtem 1454). Ručně kolorované artefakty těžily z bohatého rezervoáru náboženských témat. Distribuovaly se jako závěsné devoční grafiky, určené k ozdobě příbytků namísto méně dostupné tabulové malby. Deskotisk se úspěšně uplatnil i při výrobě hracích karet. V Rusku od 17. století stál u zrodu pozoruhodného fenoménu zvaného lubok. Obecně platí, že technická úroveň evropské deskotiskové grafiky 15. století je nižší nežli u artefaktů známých z Dálného východu. Jelikož všechny deskotisky měly spotřební charakter, do dnešních dnů se zachovaly jen vzácně. Nepříznivým mechanickým i klimatickým vlivům odolaly většinou tak, že již v minulosti byly připevňovány na knižní přidešty, anebo slepovány do knihvazačské makulatury. Počet deskotiskových obrázků chovaných v českých knihovnách a galeriích nepřesahuje 90 exemplářů domácí i zahraniční provenience. Podstatná část je uložena v pražské Národní knihovně (zde se také nachází pravděpodobně nejstarší deskotisk českého původu, totiž červeně a žlutě kolorované Ukřižování z let 1410-1420).

Deskotisky se nerozšiřovaly pouze jako jednotliviny, ale i v námětově uzavřených cyklech. Cyklické obrázky byly tištěny na dvoulistech, které se nepotíštěnými stranami lepily k sobě a v místě přeložení sešily. Tak vznikala **bloková kniha**. Tvořila vlastně přechodové stadium mezi iluminovaným rukopisem a ilustrovaným prvotiskem. Pojmenování tohoto fenoménu naráží na skutečnost, že obraz i text byly vyřezány do jednoho dřevěného bloku, jehož tisknoucí elementy tvořil reliéf vystupující nad mechanicky sníženými partiemi. Nízký náklad nepřesahující desítky exemplářů, spotřební charakter a dlouhodobé mechanické opotřebování učinily z blokových knih 15. a 16. století artefakty nesmírné hodnoty. Ve světových veřejných knihovnách a soukromých sbírkách přežilo jen něco přes 650 úplných výtisků a zlomků. V Čechách není ze soudobého importu zachována žádná. Pouze v Moravské zemské knihovně v Brně je uložena částečně kolorovaná Biblia pauperum nizozemského původu ca 1460.

Dle způsobu reprodukce rozeznáváme tři typy blokových knih. Vývojově nejstarší se nazývá chiroxylografický typ, v němž je text k obrazovým deskotiskům doplněn rukopisně. Mladší vývojovou fází reprezentuje xylografický typ, jehož textové pasáže byly zrcadlově obráceně vyřezány do dřevěné desky zároveň s obrazem. Ojedinelé vznikaly ještě typoxylografické knihy. Ačkoli k reprodukci textu sloužila už sazba, listy se zde pořád potiskovaly jednostranně jako deskotisky.

Blokové knihy se vyvíjely kontinuálně od 8.-9. století v Číně a od 20.-30. let 15. století do 30. let 16. století především v Nizozemí a Německu. Dominantu blokové knihy tvořil výtvarný projev. Cykly vycházely z kánonu deskové a nástěnné malby 14. a 15. století. Na rozdíl od sólových deskotisků se u blokových knih poprvé ohlašují pokusy o grafickou syntézu písma, ilustrace a dekoru. V tomto ohledu je vliv knižně šířených cyklických deskotisků 15. století na knižní typografii prvotisků pozitivní. Samotná kaligrafie deskotiskového textu však za výtvarným

zpracováním zaostávala, takže v tomto směru bloková kniha na konstituci knihtisku žádný vliv neměla. Textové prvky provedené texturou plnily pouze sekundární úlohu.

Reprodukovaly se tradiční látky a témata, jejichž umělecké zobrazovací typy žily stereotypně přinejmenším od poloviny 13. století. Dnes známe asi 40 tematických skupin: např. vzpomenutá *Biblia pauperum* čili cyklus vybraných scén z Nového zákona opatřený starozákonní paralelou a figurami proroků s příslušným proroctvím na nápisové pásce. Byla určena nižšímu, sotva gramotnému kléru zvanému „pauperi praedicatores“ a patří k nejpočetněji zachované skupině blokových knih. K nejstarším příručkám patří také *Die Kunst Ciromantia* Johanna Hartlieba patrně z Augsburgu ca 1475, obsahující schematické nákresy ruky jako pomůcky k věštění. Dalším námětovým typem bylo *Speculum humanae salvationis* neboli Zrcadlo lidského spasení, které s důrazem na nábožensky výchovně laděný text opět předvádělo obrazové paralely mezi Novým a Starým zákonem.

Gutenbergova technologie knihtisku neměla na existenci blokové knihy zpočátku žádný vliv. Oba výrobní postupy žily nějaký čas paralelně, než technicky sílící typografie i vzrůstající poptávka po ilustrované četbě primitivní technologii deskotisků zcela antikvovaly. Spolu s výrobní stránkou se na prahu 16. století přitom vyčerpal i jim vlastní umělecký stereotyp. Tradice blokových knih bývala čas od času oživena během 19. a 20. století (např. londýnský romantik William Blake před rokem 1828, Čech Josef Váchal od roku 1910 apod.). Formální spřízněností na ni bezděčně navázaly novodobé komiksové tiskoviny, jejichž kolébkou byla Anglie 90. let 19. století.

Přestože deskotiskový způsob rozmnožování dovedl tento fenomén do slepé uličky, blokové knihy se staly prototypem dále se vyvíjející a knihtiskem reprodukované **obrazové knihy**. Také zde se pracuje s minimem textu a v popředí stojí černobílá, nebo barevná obrazová složka. Tu charakterizuje jednotná technika (dřevořez, mědiryt, lept, litografie) i společné výtvarné téma, např. zahraniční biblické tisky s obrazy zvanými „icones biblicae“. Dnes se termínem obrazová kniha vesměs označuje forma vydání dětské literatury, jejíž novodobou tvář spoluvytvořil Jan Amos Komenský slovníkem *Orbis sensualium pictus* (Nürnberg 1658). Charakteristickým rysem obrázků byla názornost a srozumitelnost, později podporovaná větším formátem a barevností. K českým průkopníkům obrazových knih s německými popisnými texty patřila rodina Balzerů, která takto 1784 připravila kupříkladu obrazový cyklus evangelií. Za nejstarší jazykově český projev jednoznačně dětské obrazové knihy je považováno Schönfeldovo vydání 25 litografií Antonína Langweila s doprovodnými texty Josefa Lindy *Obrazní přírodoznámská kniha pro dítky* (Praha 1823).

Jak jsme již poznamenali, deskotisky se s příchodem knihtisku založeného na sazbě z pohyblivých liter vyžily, ale **jednolist** jakožto technologicky nejjednodušší forma vydání nikoli. Je nasnadě, že tištěný jednolist se musel spokojit se skromnější typografií nežli kniha. Propagační role tu byla zúžena jen na doprovodný obraz, prozrazující na první pohled charakter obsahu. Obrazová část bývala provedena opět dřevořezem, vedle něhož se již před rokem 1600 velmi dobře uplatnil mědiryt. Tyto dlouhodobě dominantní techniky vytlačila až v 19. století litografie jakožto postup transformující historický jednolist do podoby dekorativního a reklamního plakátu. Podobu jednolistu má nejstarší zachovaný doklad novodobého knihtisku. Je to německý *Almanach* na rok 1448 (Mainz? 1447?). Za jeho původce se tradičně považuje Johann Gutenberg.

Jednolistová produkce se vyznačuje širokým žánrovým spektrem sahajícím od literatury věcné (např. administrativní tisky, akcidenční tisky, almanach, kalendář, minuce, pranostika, nakladatelská a knihkupecká nabídka) až po krásné písemnictví (pamflet a paskvil). Stejně tak široké byly i společenské funkce. K propagaci náboženského kultu sloužily v 15. století zejména odpustkové listy a devoční grafika, jejíž mladší deriváty se povšechně nazývají „svaté obrázky“. Na úroveň masového média jednolist postoupil až díky potřebám reformace a sílícímu zpravodajství, které se však častěji realizovalo formou brožovaných novinových letáků. Zvláštní skupinu tvoří reprezentativní příležitostné tisky o jednom listu se specifickou neknižní typografií (figurální sazbou nebo rytým textem) a důrazem na dekor, erby a narativní obrazové scény. Většinou jde o polosoukromé projevy humanistického básnictví. K mladším typům patří textové, grafické nebo kombinované ohlášky dizertací a disputací. Dále v této sféře přicházejí patenty, mandáty a některé jiné formy administrativních a akcidenčních tisků. Na trzích a během poutí se rozšiřovaly mravoučně zábavné kramářské tisky. Zcela speciálním artiklem jsou hrací karty, kukátkové listy a mapy.

Obsahem těch jednolistů, které lze označit za základ novinového zpravodajství, se staly mezinárodní či regionální náboženské a politické aktuality (proto byl také nejběžnějším ikonografickým prvkem jednolistu portrét). Produkce vždy vrcholila v dobách politických střetů (šmalkaldská válka, třicetiletá válka, francouzská revoluce apod.). Kromě satirické a polemické roviny se jednolistová média zaměřovala také na senzační společenské

a hospodářské zprávy o živelných pohromách, lidských mostrech a vraždách. V 18. a 19. století zachycuje lidové pouliční figurky a scény, vztah společnosti k průmyslové revoluci, bankovním aférám apod.

Obsahově různorodé jednolisty, rozšiřované nejvíce pouličním prodejem a na trzích, kolovaly mezi lidem až do úplného zničení. Po dnešní časy se zachovaly v podobě makulatury, nalepené na přideštích nebo svázané ve sběratelských **konvolutech**. Tímto označením postihujeme nejméně dvě monografie spojené knižní vazbou do jednoho exempláře. Byla to specifická možnost uchovat ty tiskoviny, které by jinak nechráněny pravděpodobně již dávno podlehly zkáze. V pořadí první monografie konvolutu se pojmenovává jako hlavní dílo, další jednotky jsou přívazky (adligáty). Množství přívazků omezovaly jen technické parametry vazby. Z hlediska uspořádání rozlišujeme konvolut původní a umělý. *Původní konvolut*, který lze s ohledem na dataci přívazků identifikovat soudobou vazbou, vznikl již v tiskárně či u knihvazače. Spojení několika autorsky nebo tematicky příbuzných monografií shodného formátu zaručovalo lepší odbyt, a majiteli nadto rozšiřovalo čtenářský zážitek. Dle formy vydání či tematické příbuznosti pořádali konvoluty též soudobí sběratelé a čtenáři (Kodex Dobřenského v pražské Strahovské knihovně, zahrnující 393 jednotek z 16. století). Jiným typem je *konvolut umělý*, který vznikl péčí pozdějších majitelů nebo obrozenských knihovníků. Výběr jednotek se řídil hlediskem původce (konvolut autorský, tiskařský), námětem (události vážící se k Bílé hoře) nebo žánrem (administrativní literatura, časopisy, slavnostní kázání, noviny a letáky). Mnoho umělých konvolutů však bylo pořízeno zcela nahodile bez jednotícího kritéria (konvolut mixtní), ba i bez ohledu na souhlasný formát.

Hovoříme-li o konvolutu, je třeba zastavit se též u termínu **sborník**. Tak nazýváme publikaci vzniklou spojením *autorsky různorodých*, žánrově i obsahově však příbuzných a rozsahem zpravidla nevelkých monografií. Autoři bývali uvedeni buď u každého díla zvlášť, anebo ke zvýšení atraktivity pohromadě již na společném titulním listu. Ten býval ještě na počátku 16. století často uvozován frází „In hoc opere contenta ...“. Sborník nelze zaměňovat s označením farrago a sbírka. **Sbírka** je monografie vzniklá spojením *několika žánrově shodných příspěvků jednoho autora*. V minulosti se často označovala termíny analecta, antologie, chrestomatie, kolektanea, miscellanea či silva rerum. Většina těchto forem vydání byla oblíbena zvláště v humanistickém básnictví, kdy se do sbírek pojímaly drobné útvary téhož příležitostného charakteru, a to obvykle po deseti příspěvcích (decades), či po stovce (centuriae). **Farrago** je naopak monografie vzniklá spojením *několika žánrově různorodých příspěvků jednoho autora nebo literární družiny*. Výběr je proveden tak, aby celek poskytl relativně úplnou představu o autorově tvůrčí činnosti.

Z uvedeného vyplývá, že na rozdíl od konvolutu podstatou sborníků, sbírek i farragin je **monografie** čili tisková jednotka s jediným titulním listem a vlastní (jedinou) knižní vazbou. Monografie však může být doplněna přídavkem nebo přitiskem. V obou případech jde o obsahově nezávislé a bibliograficky nesamostatné texty. **Přídavek** je na konec monografie otiskován většinou s cílem žánrově rozmnožit a námětově doplnit skladbu knihy. Autor přídavku byl často totožný s autorem hlavního díla. Na rozdíl od sbírky a sborníku, které vznikají spojením většího počtu literárních prací, se množství přídavků omezuje jedním, nanejvýše dvěma díly. Existence přídavku se většinou ohlašuje z reklamních důvodů již na hlavní titulní straně. Přídavek je pak uvozen vlastním titulním listem a jeho text má samostatné číslování i vlastní archové signatury. Ve srovnání s přídavkem měl **přítisk**, nacházející se také na konci monografie, potlačovat fenomén zvaný horror vacui čili strach z prázdnoty nepotíštěného listu. Poněvadž pouze vyplňoval nežádoucí bílá místa závěrečného archu, ve srovnání s přídavkem měl většinou nahodilou, disparátní a z hlediska kompozice knihy efemérní povahu. Z toho vyplývá, že přítisk hlavní titulní stranou ohlašován nebyl a ani se od předešlé sazby neodlišoval samostatnými signaturami, či vlastním číslováním listů a stran. Byl-li přítisk realizován jen v některých exemplářích téhož nákladu, lze ho považovat za jeden z parametrů variantního vydání.

V případech, kdy text byl pro velký rozsah, délku výroby či z kompozičních důvodů rozdělen na více částí, hovoříme o **svazkovém díle**. Je to forma vydání vyhovující encyklopediím, slovníkům, sebraným spisům apod. Každá část seriálu má vlastní titulní list se společným, anebo parciálním názvem. Samostatné části se nazývají díly neboli tomy. Vazebné jednotky označujeme jako svazky neboli volumeny. Volumen může obsahovat jak jeden, tak i několik tomů.

Zatímco výše probírané termíny souvisely s formální strukturou starých tisků, následující výklad se bude týkat tištěných dokumentů z hlediska vydavatelských typů. Jakkoli se dílčí projevy jednoho a téhož typu mohou formální strukturou lišit, spojnici jsou zde především funkce a směřování ke stejné čtenářské skupině. Kupříkladu do množiny **administrativních tisků** patří jak jednolisty, knižní monografie, tak i svazková díla, přičemž společným cílem je zde úprava vztahu mezi určitým stupněm státní nebo církevní správy a obyvatelstvem. Tisky se týkají správních, soudních (dikasteriálních), poddanských, hospodářských, finančních, vojenských, bezpečnostních a církevních agendy. Dle

obsahu, funkce a formy vydání mají administrativní tisky podobu sněmovních artikulí, akt, cirkulářů, direktářů, formulářů, patentů a mandátů nebo titulářů.

Zcela jinou množinu tvoří **akcidenční tisky** tvořené opět příležitostnými jednodolistovými či drobnými tisky neknižní povahy. Byly důležitou komerční náplní takřka všech tiskáren. Za nejstarší akcidence lze bezesporu označit nakladatelské a knihkupecké nabídky 15. století. Jiným typem komerčních tisků byly navštívenky a novoročenky, které se do zemí severně od Alp rozšířily z Benátek již v poslední třetině 16. století. Publikační exploze akcidenčí vyvolaly však až změny ve společenském, politickém a ekonomickém životě 19. století. Výrazný nárůst poptávky se projevil nebyvalým formálním rozrůzněním: promoční, zásadní a sňatková oznámení, pozvánky, cenné papíry a poukázky, divadelní a koncertní cedule, plakáty, stanovy organizací, listové kalendáře, školní programy a takřčené pilnostenky (lístkové odměny za pilnost a dobré mravy). Výroba akcidenčních tisků nebyla na rozdíl od vzdáleně příbuzných tisků administrativních nijak levnou záležitostí. K sazbě, která vyžadovala značné výtvarné vlohy a cit pro typografickou kompozici, se užívalo speciální akcidenční písmo (egyptienka, italienka, toskánska).

Pomocným termínem **drobné tisky** rozumíme žánrově i obsahově různorodé dokumenty tištěné na jednodolistu, či na jednom archu složeném do složky o dvou až čtyřech listech. Právě v tomto případě měla výroba drobných tisků především ekonomické výhody. Do tiskové formy se totiž vyřazovala nejprve lícová a pak rubová sazba obvykle 4 čtyřlístových dílek najednou. Otisk pak vznikl jediným zátahem lisu. Každá čtvrtina rozřezaného a složeného archu sice budí zdání kvartového formátu, ale ve skutečnosti jde o 1/4 šestnáctky. Poněvadž konzumenti těchto drobných tisků patřili převážně k nejširším lidovým vrstvám, podstatným rysem byla cenová dostupnost zaručovaná nízkými výrobními investicemi. Z hlediska formy vydání tyto znaky vykazují především anonymní kramářské tisky a pověrečné tisky, některé knížky lidového čtení včetně levných modlitbiček, dále neknižní jednodolistová devoční a volná grafika, hrací karty a ostatní tiskoviny, které splňují formální a koneckonců i cenová kritéria této produkce. Pro většinu drobných tisků je sice charakteristický vyšší náklad blízký se k tisícovce otisků, ale nebyly-li exempláře v minulosti uspořádány do konvolutů, zpravidla se očetly a zničily, anebo jsou dnes známy jen jako unikáty.

Nejrozšířenějším typem drobných tisků jsou **kramářské tisky**, jejichž hlavní specifika tkví v anonymitě původců (autorů i tiskařů), ve formě vydání a ve způsobu distribuce. Tento vysoce komerční artikl nebyl až do přelomu 18. a 19. století rozšiřován běžnou knihkupeckou sítí, ale patřil do obchodní sféry podomních kramářů a zpěváků navštěvujících trhy, poutě a slavnosti. Poněvadž k převažujícím konzumentům patřily nejširší lidové a méně majetné vrstvy, cenovou dostupnost musely zaručit nízké výrobní investice. Podstatným rysem kramářských tisků byl proto horší papír, malý formát (většinou 4 listy jako čtvrtina šestnáctky) a nedbalá typografie. Nejpočetnější složku tvořily vlastní kramářské písně. Z ostatních žánrů přicházely v úvahu jednotlivě vydávané lyrické kancionálové písně, legendy, od druhé poloviny 18. století i umělé básnické skladby a zlidovělé árie ze zpěvoher. Ačkoli ještě u prvního otištění některých (např. kancionálových) textů jakési povědomí o autorovi existovalo, během četných reedic a ústního tradování se ztratilo.

To platí především pro další podskupinu drobných tisků a devoční grafiky, kterou označujeme termínem **pověrečné tisky**. O nich se věřilo, že mají schopnost ochránit nositele před vnějším nebezpečím. Proto se nosily zavěšené na krku v malém pouzdře zvaném škapulíř. Některé projevy stály na hranici církevního souhlasu, jiné měly charakter apokryfu a nebyly církví tolerovány vůbec. Pověrečné tisky vznikaly ještě v 19. století, ale dodnes se uchovávají jen zřídka, zejména kvůli svým netypickým rozměrům. Nejčastěji rozšiřovanými pověrečnými tisky byly zřejmě takzvané „délky“, které na vlastníka měly přenášet nadpřirozené schopnosti osoby, jíž se týkají. Kupříkladu *Délka Krista Pána* existovala ve dvou základních zobrazovacích typech. První se prezentoval jako hedvábný, případně z papíru slepený pruh o délce odpovídající výšce Kristovy postavy. Druhý typ spočíval ve vyobrazení sv. Františka z Assisi, jehož kříž v ruce měřil jednu čtyřicátinu délky Kristovy postavy. Obdobou byla na papíře či na hedvábí tištěná a modlitbami doprovázená *Šlépěj Krista Pána* a *Šlépěj Panny Marie*. Již v 18. století se vyznačování míry vytrácelo a modlitební texty byly šířeny samostatně formou kramářských písní.

Zcela odlišným typem drobných tisků byly konečně **příležitostné tisky** reagující na významné události soukromého či veřejného života. Základním kritériem těchto zrcadel doby není opět literární či vydavatelská forma, nýbrž úzká časová vazba mezi předmětnou aktualitou a jejím tiskovým zveřejněním. Tak kupříkladu narození, svatba a pohřeb se stávaly častými náměty humanistického básnictví či duchovních kázání a náboženské či politické aktuality, informace o živelných pohromách, lidských monstrech a vraždách bývaly okamžitě šířeny formou jednodolistů nebo v novinových letáčích. Příležitostný charakter ovšem nemají jen jednodolisty či brožury, ale i objemné ilustrované svazky popisující korunovační slavnosti a jiné státní akty. Pro časovou pomíjivost obsahu se drtivá většina této příležitostné produkce dočkala proto jen vydání jediného.